

УДК 94 (477) «17»

Т. А. Тесленко

*Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей*

МІСЦЕ ЗЛОЧИНУ: ДО ІСТОРІЇ НАЦИСТСЬКОГО ТЕРОРУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Розглянуто результати польових досліджень одного з місць масових страт населення м. Дніпропетровська в період окупації. Уточнено дані щодо репресивної діяльності нацистів на території міста.

Ключові слова: Дніпропетровськ, окупація, нацизм, масові страти, Голокост, євреї, військовополонені.

Рассмотрены результаты полевых исследований одного из мест массовых казней населения г. Днепропетровска в период оккупации. Уточнены данные о репрессивной деятельности нацистов на территории города.

Ключевые слова: Днепропетровск, оккупация, нацизм, массовые казни, Холокост, евреи, военнопленные.

We consider the results of field studies of place of mass executions Dnipropetrovsk population during the occupation. By this way we specified data about Nazi repressive activities in the city.

Key words: Dnipropetrovsk, occupation, Nazism, mass executions, Holocaust, Jews, prisoners of war.

У вересні 2011 р. під час земляних робіт по влаштуванню дренажної системи на стадіоні «Інтер», що по вулиці Академіка Янгеля м. Дніпропетровська, будівельники натрапили на людські останки. Експертами було встановлено, що термін перебування кістяків під землею перевищує 50 років, а супутні знахідки дозволили ідентифікувати їх як останки жертв нацистського терору.

Розкопки, виконані відповідно до вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини», виявили раніше невідомі аспекти відомої трагедії. У ході розкопок було досліджено відрізок рову завдовжки 25 м та завширшки до 8 м у межах стадіону (рів перерізував його впоперек), у якому виявлені останки 441 особи [9, с. 32–50]. Підрахунок кількості останків здійснювався після вилучення, оскільки через значну щільність та багаточаровість їх залягання порахувати кількість жертв *in situ* не виявилось можливим.

Кістяки більшості страчених лежали рівними рядами, долілиць, деякі мали кульові пошкодження черепів. Між шарами останків простежена ґрунтова засипка, сліди вапна, що свідчить про багаторазовість використання рову як місця масових страт.

Оглядом установлено, що останки належали особам обох статей різних вікових категорій. Належність значної частини останків представникам цивільного населення красномовно підтверджують супутні речі: дитяче взуття, зубні протези, залишки милиць, жіночих гребінців для волосся, фрагменти мундштуків та трубок для куріння, посуд тощо. До окремої групи знахідок віднесені сталева каска радянського зразка та алюмінієва ложка з видряпаним вручну прізвищем «Третяк». У великій кількості виявлені кулі та гільзи від зброї німецького виробництва. При цьому простежено розподіл гільз за стратиграфією: у нижніх шарах – гвинтівочні від карабіну Маузер К-98, у верхніх – переважно пістолетні, випущені з пістолета-кулемета МП 38/40. На жаль, жодної знахідки, яка дала б змогу ідентифікувати особи загиблих, виявлено не було. Масштабність дослідженого об'єкта та необхідність інтерпретації знахідок змусили вкотре звернутися до історії окупаційного режиму в Дніпропетровську.

Напавши 22 червня 1941 року на СРСР, німецькі війська швидко просувався на схід. Уже в липні цього року стало зрозумілим, що Дніпропетровщині не уникнути бойових дій: фронт невпинно наближався.

На виконання постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконкому обласної ради депутатів трудящих від 23 липня 1941 р. [13, с. 56] були негайно сформовані будівельні загони з місцевого населення (здебільшого жінок, молоді та літніх людей), і розпочалася напружена робота з будівництва оборонних ліній на правобережжі області. Зводити укріплення на підступах до Дніпропетровська вийшли понад 100 тис. чоловік. Озброєні лопатами, ломами, кайлами, ношами, дніпропетровці рили протитанкові рови, окопи і траншеї [4, с. 97–98]. Одному з протитанкових ровів, спорудженому на південному рубежі Дніпропетровська, нацисти, захопивши місто та встановивши «новий порядок», знайшли інше застосування...

Двадцятого серпня бої на Дніпропетровському напрямі вступили у вирішальну фазу. 25 серпня радянські війська залишили правобережну частину міста. Після 20 днів кровопролитних боїв Червона Армія змушена була залишити й лівобережжя Дніпропетровська.

Разом із частинами вермахту до міста прибули і спецслужби Райху: фельджандармерія, гестапо, служба безпеки СД, які з перших днів окупації розгорнули жорстоку репресивну діяльність.

Дніпропетровськ, де, за даними перепису 1939 р., проживало 85 529 євреїв [10, с. 361–362] (це понад 17 % тогочасного населення міста), виявився для окупаційної влади вкрай важливим об'єктом у контексті «остаточного розв'язання єврейського питання». Ще до вступу німецьких військ у Дніпропетровськ значна частина єврейського населення міста, дізнавшись про долю європейських євреїв під окупацією, евакуювалася на схід (у літературі наводиться цифра до 70 тисяч осіб). Серед тих же, хто з різних причин залишився в місті, тільки одиниці пережили окупацію.

Дослідники проблеми Голокосту зазначають, що методи реалізації цієї політики в країнах Західної і Центральної Європи та на території СРСР, зокрема в Наддніпрянщині, істотно відрізнялися [3, с. 73; 5]. На території Німеччини та окупованих європейських країн нацистами створювалися гетто й концтабори. Утримувані в них євреї надалі потрапляли до таборів смерті, де гинули в газових камерах. В Україні ж знищення єврейського населення здійснювалося переважно шляхом відкритих масових розстрілів просто неба (явище, що отримало назву розстрільного Голокосту або Голокосту від куль), і події часів окупації в м. Дніпропетровську в цьому плані є чи не найбільш показовими. За різними даними, від 16 до 18 тисяч дніпропетровських євреїв були знищені в ярах та протитанкових ровах, і більшість із них – за одну каральну акцію протягом доби.

Дванадцятого жовтня 1941 р. окупаційною владою Дніпропетровська було зроблене оголошення з вимогою всім мешканцям міста єврейської національності зібратися з речами біля центрального універмагу під приводом переселення до гетто. Відібравши в громадян речі, поліція вишикувала їх в колони по 800–1000 чоловік і під конвоєм направила до яру на території лісорозсадника навпроти Транспортного інституту (зараз – парк ім. Ю. Гагаріна). Тут протягом 13–14 жовтня близько 11 тисяч осіб були розстріляні чи заживо скинуті до яру [1, с. 184–185]. У 2010 р. на фасаді центрального універмагу було встановлено меморіальну дошку з написом українською та івритом: «Це страшне місце».

Протитанковий рів, споруджений у серпні 1941 р. по дорозі на с. Сурсько-Литовське (нині – вул. Героїв Сталінграда) став другим місцем масового знищення населення міста. Рів розташовувався за 4 км на південь від тогочасної межі Дніпропетровська та за 300 м від селища Верхнього (нині це сучасні квартали міста між вулицями Титова – Макарова – Будівельників – Героїв Сталінграда). Пустир за межами міста якнайкраще підійшов нацистській владі для масових страт. Та якщо на території лісорозсадника мала місце од-

норазова акція розстрілу мирного населення, то протитанковий рив з цією метою використовувався систематично протягом усього періоду окупації міста.

За розповідями мешканців колишнього селища Верхнього, майже щоденно окупанти машинами привозили до протитанкового рову приречених і там їх розстрілювали. В акті від 24 листопада 1943 р. міська комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників зафіксувала обставини розстрілу громадян: із машин виводили групу роздягнених чоловіків та жінок, розстрілювали їх, після чого виводили наступну групу людей, яку примушували закидати землею трупи першої групи, і знову вели їх до машини, роздягали і в тому ж порядку розстрілювали. Трупи розстріляних в останній групі зазвичай землею не засипалися і залишалися до привозу чергової групи приречених. В останні дні окупації, щоб приховати сліди своїх злочинів, нацисти спалювали трупи [1, с. 185–186].

Як установила комісія в листопаді 1943 р., протитанковий рив 6 м завширшки та 2,5 м завглибшки за 400 м західніше сучасної вул. Героїв Сталінграда на відріжку в 300 м був засипаний землею до поверхні. Унаслідок обстеження цієї ділянки рову було виявлено велике скупчення людських останків. За результатами судово-медичної експертизи встановлено, що останки належали особам обох статей, мали вогнепальні пошкодження черепів. На окремій ділянці рову виявлено шар обвуглених людських кісток.

Шляхом нескладних арифметичних підрахунків (перемноживши об'єм ділянок рову на середню кількість людських останків на одиницю об'єму) комісія встановила число розстріляних у районі протитанкового рову: від 18 до 20 тисяч осіб [6]. Аналогічним чином була вирахована кількість страчених 13–14 жовтня 1941 р. в яру лісорозсадника (11 тисяч осіб). Відтоді ці цифри міцно закарбувалися як на сторінках наукових та науково-популярних видань, так і на меморіальних спорудах пам'ятних місць, хоча поосібних підрахунків страчених не проводили ані окупаційна влада, ані післявоєнні розслідувачі її злочинів.

Майже всі жертви нацистського терору в Дніпропетровську залишилися безіменними. Причину цього іноді вбачають у тому, що виконавцями наказів окупаційної влади здебільшого були нашвидкуруч сформовані місцеві поліцейські підрозділи. Не будучи наділеними німецькою педантичністю, вони не переймалися обліком страчених громадян [2, с. 16].

На противагу зазначимо, що фактично всюди масові страти населення нацистами здійснювалися за відсутності обліку жертв. Як приклад наведемо свідчення на Нюрнберзькому трибуналі коменданта Освенціма Рудольфа Хьосса, який стверджував, що ніколи не вів записів щодо страчених у концтаборі осіб, тому точна їх кількість йому невідома [8, с. 879–880]. І понині всі цифри, що наводяться стосовно кількості жертв нацизму, є досить орієнтовними.

Натомість відомо, що окупаційна влада здійснювала постійний контроль за кількістю та національним складом населення шляхом систематичних переписів. Так, згідно з даними перепису, здійсненого в Дніпропетровську з 7 квітня по 12 червня 1942 р., у місті було виявлено 379 євреїв. У рапорті начальника допоміжної поліції м. Дніпропетровська про перепис населення з квітня 1942 р. по 1 травня 1943 р. у графі «євреї» стоїть прочерк [15, с. 32].

Контроль окупаційної влади за кількістю євреїв, що проживали в місті, за відсутності обліку страчених пояснюється тим, що знищення цивільного населення за расовою ознакою було для окупаційної влади не самоціллю, а засобом для перетворення міста на «judenfrei» – територію, вільну від євреїв.

Та не лише антисемітськими переконаннями диктувалися звірства нацистів у Дніпропетровську. Відомо, що на початку липня 1942 р. були заарештовані 150 робітників паровозних майстерень за відмову їхати на роботи до Німеччини. Сім діб заарештованих морили голодом, після чого розстріляли тут же, у протитанковому рові. У ніч із 23 на 24 лютого 1943 р. на цьому ж місці були розстріляні члени підпільної комсомольсько-молодіжної організації Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська. Серед них – керівник цієї організації І. П. Іванов, член редакційної групи, комсомолка Галина Андрусенко й інші, усього – 21 особа [11]. Наявні дані щодо страти в протитанковому рові учасників підпільного міськкому партії, заарештованих за період із 8 червня 1942 р. по січень 1943 р. [7, с 87–88]. Усі категорії населення, що підлягали знищенню чи то за расовою, чи за суспільно-політичною ознакою (євреї, цигани, комуністи, антифашисти-підпільники, військовополонені тощо) підпадали під категорію «ворогів Райху», а отже, методи розправи з ними були здебільшого ідентичними.

Двадцять п'ятого жовтня 1943 р. в результаті десятиденної наступальної операції силами 46-ї армії 3-го Українського фронту м. Дніпропетровськ було звільнене від німецької окупації. Після розкриття в листопаді 1943 р. жахливих місць страти та проведення експер-

тизи останків загиблих протитанковий рів було засипано. Той факт, що ексгумація та належне поховання останків не проводилися, можна пояснити фінансово-економічною неспроможністю міського керівництва забезпечити такі масштабні та ресурсомісткі роботи в умовах післявоєнної руїни, а також вкрай незадовільними санітарно-гігієнічними умовами виконання таких робіт. Менш зрозумілим є те, що жодним чином місце масових страт не було увічнене, а вже в повоєнні роки західніше Сурзько-Литовського шосе та південніше селища Верхнє, фактично на кістках загиблих, почав зводитися новий житловий масив.

Лише в 1968 р. в пам'ять про жертви окупаційного режиму на розі вулиць Свободи (нині Академіка Янгеля) та Енергетичної, що за декілька десятків метрів від протитанкового рову, було встановлено обеліск. У 1970 р. за рішенням виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради трудящих пам'ятне місце страти мирних мешканців Дніпропетровська взяте на державний облік як пам'ятка історії місцевого значення. У 1983 р. проведено заміну меморіальних споруд пам'ятки: замість обеліска встановлені шість залізобетонних пірамід, що імітують могильні камені. На одній із пірамід – бронзова скульптура роботи дніпропетровського скульптора Володимира Черненка та гранітна дошка з текстом: «Место расстрела 20 тысяч мирных жителей в период временной немецко-фашистской оккупации». Цей меморіал став об'єктом загального вшанування жертв нацизму попри те, що серед місцевих мешканців усі ці роки побутували розповіді про справжнє місце трагедії. За даними, отриманими під час дослідження ділянки протитанкового рову у 2011 р., вдалося не лише виявити місце нацистських злочинів, але й уточнити деякі деталі їх здійснення.

Розташування кістяків загиблих рівними рядами свідчить про те, що людей зганяли на дно рову і вже там чинили над ними розправу. Мова йде про застосування методу масових страт, вигаданого Ф. Єскельном¹ і ним же цинічно поійменованого «укладкою сардин» [12, с. 40]. Приречені мусили шар за шаром лягати долілиць, їх розстрілювали, після чого на тіла вбитих мали лягати наступні жертви. Документально зафіксовані численні приклади застосування нациста-

¹ Фрідріх Єскельн – один із керівників окупаційного режиму в СРСР, обергрупенфюрер СС, генерал поліції. Із червня по грудень 1941 р. обіймав посаду «вищого фюрера СС і поліції Півдня Росії», був одним з організаторів масового терору в Україні, у тому числі в Дніпропетровську.

ми подібної тактики під час масових розстрілів, зокрема в Дніпропетровську, в яру лісорозсадника 13–14 жовтня 1941 р. У вироку по справі колишніх службовців 314-го батальйону поліцейського полку «Південь», який був підпорядкований штабу Ф. Еккельна, міститься опис даної каральної акції: приречених групами по 5–20 осіб загнали до яру і там страчували пострілами в потилицю [12, с. 52]. Знахідка сталеві каски радянського зразка та ложки з нанесеним вручну прізвиськом (традиція, поширена серед рядового складу РСЧА протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни) свідчить про наявність серед страчених військовополонених Червоної Армії.

Загальновідомо, що у вересні 1941 р. в районі Свято-Тихвінського жіночого монастиря (вул. Чичеріна) окупантами був улаштований табір для радянських військовополонених. Червоноармійці утримувалися в жахливих умовах, використовувалися на найважчих та найнебезпечніших роботах, як то зачищення територій від мін, будівництво доріг та мостів, викопування ровів, роботи в шахтах та кар'єрах тощо. Поширеним явищем періоду окупації було використання праці військовополонених під час каральних акцій.

Доля більшості полонених червоноармійців була трагічною. Так, у районі Свято-Тихвінського монастиря, за висновками міської комісії з розслідування злочинів фашизму, було замордовано та закопано близько 30 тисяч військовополонених бійців та командирів Червоної Армії [1, с. 188]. Попри відсутність офіційних даних виявлені під час дослідження 2011 р. артефакти дають підстави стверджувати, що певну кількість військовополонених було розстріляно в протитанковому рові.

Особливості залягання стріляних гільз дозволяють назвати безпосередніх виконавців розстрілів. Найбільш показовими артефактами є обойми від карабіну, до яких поміщені відстріляні гільзи [9, с. 46]. Варто звернути увагу, що при заряджанні карабіну обойма автоматично виштовхується при русі затвору вперед. Відстріляні ж гільзи, зрозуміло, викидаються убік при кожному перезаряджанні. Повернення гільз до обойми вимагає додаткових зусиль, що можна пояснити суворою звітністю стрільців про використані набої. Вочевидь, останнє вимагалось німецьким поліційним начальством від місцевих службовців допоміжної поліції (у простонародді – поліцаїв). Таке припущення підтверджується свідченнями поліцейського, який брав участь у розстрілі єврейського населення м. Краснограда Харківської області: «поліцаї» отримували набої безпосередньо перед розстрілом, при цьому за ними постійно наглядав німець [14, с. 177].

Переважання гвинтівочних гільз у нижніх шарах дослідженого місця страти свідчить про те, що широкомасштабні організовані каральні акції, у тому числі й розстріли єврейського населення, здійснювалися нацистами переважно на ранніх етапах окупації із залученням місцевих допоміжних поліцейських підрозділів. Виявлені ж у верхніх шарах залишки пістолетних гільз, випущених із пістолета-кулемета МП 38/40 – більш «елітного» на той час виду зброї (попри тиражування вітчизняним кінематографом уявлення про масове озброєння ним бійців вермахту), свідчить, що на пізніх етапах окупації при організації розстрілів німці цілком обходилися власними силами. На той час євреїв у місті практично не залишилося (про що свідчать дані переписів), а каральні акції в протитанковому рові застосовувалися здебільшого до груп антифашистів-підпільників.

Таким чином, дані дослідження 2011 р. в непрямий спосіб підтверджують використання рову як місця масових страт протягом усіх трьох років нацистської окупації, а також наявність серед страчених представників різних категорій населення. На жаль, історія періоду нацистської окупації часто позбавлена надійної документальної бази. Маючи за джерело переважно людську пам'ять, вона нерідко стає предметом політичних спекуляцій, коли нас залишають безпосередні свідки подій тих років. Наслідком цього може стати викривлення історичних фактів та формування хибних стереотипів. Дослідження місця масових страт населення в Дніпропетровську хоч і не ставить крапку в безлічі дискусійних питань, однак дає можливість оприлюднити ще один вагомий доказ величезного злочину проти людства.

Двадцять другого червня 2012 р. останки 441 особи були з належними почестями віддані землі. Загиблі знайшли вічний спокій у братській могилі поруч із меморіалом, спорудженим на вшанування їхньої пам'яті на розі вулиць Енергетичної та Академіка Янгеля.

Бібліографічні посилання

1. Акт городской комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в гор. Днепропетровске, 24 ноября 1943 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
2. **Басс С.** Особенности Холокоста в Днепропетровске (25.08.1941 – 25.10.1943) и проблемы увековечивания памяти его жертв / С. Басс // Проблемы Холокоста в Украине : тез. докл. и сообщ. Первой междунар. науч. конф. – Запорожье, 2002. – Вып. 1.

3. **Беркгоф К.** Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К., 2011.
4. **Грушовий К. С.** Тоді, в сорок першому... / К. С. Грушовий. – К., 1979.
5. **Дебуа П.** Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / П. Дебуа. – К., 2011.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2427, оп. 1, спр. 237.
7. Из отчёта Днепропетровского обкома КП(б)У о деятельности подпольных партийных, комсомольских организаций, действовавших в период Великой Отечественной войны на территории Днепропетровской области, сентябрь 1941 – февраль 1944 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
8. Из стенограммы заседания Международного военного трибунала 15 апреля 1946 г. // Нюрнбергский процесс : сб. материалов : в 2 т. – М., 1954. – Т. 1.
9. **Ковалёв П. В.** Отчёт о проведённых поисковых работах в Солонянском, Никопольском, Томаковском районах Днепропетровской области и Красногвардейском районе г. Днепропетровска в 2011 году. – Д., 2011 (Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей).
10. Краткая еврейская энциклопедия : в 11 т. / гл. ред. И. Орен (Надель). – М. ; Иерусалим, 1976–2005. – Т. 2.
11. **Крилова Л.** Обеліск на вулиці Свободи / Л. Крилова // Прапор юності. – 1970. – 10 жовт.
12. **Круглов А.** Shieft ihn Tot: роль штаба Екельна и подчинённых ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. / А. Круглов // Проблеми історії Голокосту. – Д., 2006. – Вип. 3.
13. Постановление бюро Днепропетровского обкома КП(б)У и исполкома областного Совета депутатов трудящихся о строительстве оборонительных линий на территории области, 23 июля 1941 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
14. **Радченко Ю.** «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 р.) / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2010. – Вип. 13.
15. **Фаримец А.** Источники по истории Холокоста в документах Государственного архива Днепропетровской области / А. Фаримец // Проблемы Холокоста в Украине : тез. докл. и сообщ. Первой междунар. науч. конф. – Запорожье, 2002. – Вип. 1.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.